

INLEIDING

De vergelijking van Hillesums levensvisie met die van andere auteurs is vanaf het aller-eerste begin van het Etty Hillesum-onderzoek – het artikel van Piet Schrijvers over Etty Hillesum en Seneca – steeds een vruchtbare invalshoek gebleken. In zijn bijdrage ‘AMOR FATI – een verkenning’ volgt **Paul van Tongeren** dit spoor, wanneer hij zich verdiept in Hillesums verwoording van een levenshouding die kan worden aangeduid met een term van Friedrich Nietzsche: *amor fati*. Volgens Van Tongeren gaat het om een houding die even onbegrijpelijk als aansprekend is, even onvoorstelbaar als appellerend. In zijn bijdrage probeert hij die houding nader te verkennen door haar te verbinden en te vergelijken met wat bij een aantal andere auteurs te vinden is: bij Nietzsche, aan wie we de term *amor fati* ontleen, bij de denkers van de Stoa, die een dergelijke houding als moreel ideaal formuleren, bij Nescio, wiens personages soms een verwante houding lijken te belichamen, en bij Abel Herzberg, die zelf de term *amor fati* gebruikt als titel voor één van zijn opstellen over het concentratiekamp Bergen-Belsen. Vanuit deze vier verschillende invalshoeken probeert de auteur aspecten te articuleren van Etty Hillesums houding tegenover haar lot en het lot van haar volk.

Die houding is duidelijk verschillend van Hillesums Italiaanse lotgenoot Primo Levi, die in tegenstelling tot haar de Sjoa wel heeft overleefd en na afloop over zijn ervaringen in het concentratiekamp heeft geschreven. In zijn bijdrage ‘Lot en leven bij Primo Levi en Etty Hillesum: Twee eminente personen en het Lager’ gaat **Jurjen Wiersma** hier nader op in. Ondanks de verschillen ziet hij een belangrijke overeenkomst tussen beide auteurs: zij wilden beiden nadrukkelijk getuigen van hun ervaringen in het kamp. Essentie van deze getuigenis is dat iemand er ondanks alles mens kon blijven en zijn of haar menselijke waardigheid bewaren. Niet het *Schicksal* of het *Verhängnis* maar iemands eigen zielskracht bepaalde dit. Een mens schept zijn of haar eigen lot van binnen uit. Theologisch gesproken is beider getuigenis een uiting van *anatheïsme*, dat alternatieven voor Gods onmogelijkheid beschrijft, en *theo-poëtica*, de co-creatie van mensen die God te hulp willen komen. Joyce Rondaij’s dissertatie, *Primo Levi’s Afters: Reading Primo Levi Theologically after God*, en Maria Gabriella Nocita’s artikel,

‘Etty Hillesum en Primo Levi tussen de verdronkenen en de geredden’, spelen in deze bijdrage een belangrijke rol.

Ons nieuw redactielid **Maria Gabriella Nocita** heeft zich niet alleen met de vergelijking tussen Etty Hillesum en Primo Levi beziggehouden. Ook de visie op Etty Hillesum van de bekende Duitse socioloog Ulrich Beck in het eerste hoofdstuk van zijn boek *Der eigene Gott* heeft zij kritisch onder de loep genomen. In haar bijdrage ‘Etty Hillesum, een model van de persoonlijke God bij Ulrich Beck?’ analyseert zij de manier waarop Beck de teksten van Etty Hillesum leest om bij Hillesum zijn eigen definitie van een persoonlijke God terug te vinden. Een persoonlijke God heeft volgens hem de volgende functie: ‘De gelovige mens scheidt zijn eigen “persoonlijke” God, omdat zijn openbaring zekerheid en subjectieve redding belooft voor zijn “persoonlijke” leven’. Nocita laat zien dat Becks gebruik van Etty Hillesums godsbeeld als sociologisch model voor zijn ‘doe-het-zelf’-God geforceerd is. Zo reduceert hij de veelvormigheid van Hillesums innerlijke weg op zoek naar God tot een eenvoudig model dat past bij zijn eigen visie. In haar bijdrage laat Nocita eerst de godsbeelden zien, die in Becks boek naar voren komen, waarbij Beck – *mirabile dictu* – aan Luther de eer toeschrijft de uitvinder van het idee van de persoonlijke God te zijn. Dan gaat zij in op Becks partiële lezing van Hillesums religieuze ervaring. Ten slotte staat zij stil bij het begrip ‘persoonlijke God’, waarbij de aanzienlijk complexere wijze aan de orde komt, waarop dit begrip in Hillesums teksten functioneert.

Etty Hillesum en de Braziliaanse Clarice Lispector, twee begaafde vrouwen die tot dezelfde generatie behoorden en slachtoffers van de Jodenvervolging waren, worden vaak beschouwd als mystieke schrijfsters met een onconventionele opvatting van God. In haar bijdrage ‘De passie volgens Etty Hillesum en Clarice Lispector’ wijst **Patricia Couto** erop dat beide auteurs in hun zoektocht naar God werden geconfronteerd met de feilbaarheid van de taal. Zij hadden twijfel aan het vermogen van de taal om de werkelijkheid te beschrijven en voelden zich door de taal belemmerd om aan diezelfde werkelijkheid deel te nemen. Als schrijfsters, wier medium de taal is, was hun taak daarom paradoxaal en vrijwel onmogelijk. Zij voelden zich genooddaakt een nieuwe taal te scheppen om verder te gaan dan de woorden die ontoereikend waren gebleken om te getuigen van hun queeste in een steeds maar duisterder wordende wereld.

In zijn bijdrage ‘Fulvio Cesare Manara 1958-2016: Filosofie, pedagogie, geweldloosheid, Etty Hillesum’ kijkt **Gerrit Van Oord** terug op Manara’s rol en de betekenis die hij voor het Hillesum-onderzoek in Italië en daarbuiten heeft gehad. Hij schetst het culturele kader, waarbinnen Manara opereerde. Eerst komen zijn bezigheden als universitair docent en onderzoeker aan de orde, en vervolgens de auteurs, of ‘leermeesters’ zoals hij hen noemde, die voor zijn levensbeschouwing wezenlijk waren. Als opvoeder en filosoof bespeurde Manara in Hillesums dagboek belangrijke pedagogische en vormende ele-

menten, die aansloten bij zijn bestudering van het idee van geweldloosheid, waarmee hij zich uitvoerig heeft beziggehouden. Hij heeft Etty Hillesums werk en persoon vanaf het begin in een brede culturele context geplaatst en bestudeerd. Hij heeft haar ideeën en opvattingen steeds gerelateerd aan andere visies en overtuigingen. Manara zag geen heil in de bestudering van haar werk zonder verbindingen te leggen met de maatschappelijke werkelijkheid van vandaag en de historische van gisteren. Tijdens de herdenkingsbijeenkomst te Bergamo in 2017 met als titel ‘Een kracht die leven schenkt: Gesprekken met Fulvio Manara’ kwamen de diverse onderzoeksterreinen van deze Italiaanse geleerde ter sprake, wiens vroegtijdige dood voor ons een groot verlies betekent.

Voortbouwend op het werk van Fulvio Manara stelt **Klaas A.D. Smelik** in zijn bijdrage ‘Etty Hillesum en de “philosophie”’ opnieuw de vraag aan de orde of het terecht is om Etty Hillesum als een filosofe te betitelen. Volgens hem heeft Etty Hillesum zich in navolging van Will Durant met succes ‘in den hof der Wijsbegeerte’ gewaagd: zij is het denkend hart van de barak geworden zonder echter gelegenheid te hebben gehad om haar filosofische gedachten te systematiseren tot ‘één krachtig geheel’. Zij was ook niet echt geïnteresseerd in denksystemen en afgeronde wereldbeschouwingen; bij haar stond de levenspraktijk voorop. Uit deze praktijk rezen vragen waarop zij naar een antwoord zocht, maar aan de andere kant hadden haar verworven inzichten ook een grote invloed op haar dagelijks leven. De boeken die zij las, en de gesprekken die zij met haar mentor Julius Spier voerde, vormden voor haar een stimulans om zelfstandig tot nieuwe, praktisch-filosofische inzichten te komen.

In de bijdrage van **Wim Jansen**, ‘Van vuilnisbak tot geurende jasmijn: De kracht van verinnerlijking’, volgt de auteur in drie stappen het spoor van Etty Hillesums weg naar binnen. Hij begint met zijn eerste kennismaking met woorden van Etty Hillesum. Vervolgens beschrijft hij het proces van verinnerlijking zoals dit in haar werk zichtbaar wordt: ‘van vuilnisbak tot geurende jasmijn’, van ‘God’ tot ‘mijn God’. En in de derde plaats staat hij stil bij de kracht die dit proces heeft opgeleverd en nog steeds oplevert. Aan het begin en aan het slot van zijn artikel geeft Jansen zijn persoonlijke betrokkenheid in dit proces weer: hoe hij in zijn eigen vragen en ‘dorst naar God’ werd geraakt door een bekend citaat uit Hillesums dagboek: ‘dat allerdiepste en allerrijkste in mij, waarin ik rust, dat noem ik “God”’. Deze woorden hebben hem in haar spoor van verinnerlijking gezet, dat hij in het middelste gedeelte van zijn bijdrage volgt van ‘vuilnisbak tot geurende jasmijn’. In het laatste gedeelte zet hij dat spoor uit voor mensen van nu, beschreven vanuit de volgende invalshoeken: *therapeutisch, theologisch, inkeer, humaniteit, geestkracht* en *mysterie*.

In de bijdrage gemeenschappelijk geschreven door de Palestijnse **Dina Awwad-Srouer** en de Israëliische **Emma Sham-Ba Ayalon** vertellen deze twee vredesactivisten hoe zij